

«کتابدار چه شغلی است» [!؟]

(اطلاعی از مواجب کتابداری در زمان محمد شاه قاجار)

سید علی آل داود*

در باره کتابخانه سلطنتی در دوره قاجاریه اسناد و مدارک زیادی در آلبوم‌های اسناد کاخ گلستان که اکنون نیمی از آنها در سازمان اسناد ملی ایران محفوظ است، وجود دارد. بخش کمی از این آلبوم‌ها مربوط به عصر آغا محمدخان و فتحعلی شاه، و بیشتر آنها متعلق به دوران طولانی پادشاهی ناصرالدین شاه است. در نزدیک به بیست دفتر نیز اسناد زمان محمدشاه گرد آمده است. از جمله این دفاتر باید به آلبوم‌های شماره ۲، ۱۳، ۱۶، ۱۸، ۳۸، ۴۱، ۹۰، ۹۹، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۸ اشاره کرد که در آنها اسناد مهم و ارزنده‌ای در ارتباط با دوره چهارده ساله پادشاهی محمدشاه و شخصیت‌های سیاسی عصر وی درج شده است. محتوای بیشتر این آلبوم‌ها فرامین و احکامی است که با خط سیاق و خطوط دیگر در آن دوره صادر گردیده اما در تنظیم آنها نظم تاریخی مراعات نشده است. ترتیب دیگری هم ندارد. لیکن برخی از آنها که در دوره ناصری رسیدگی شده، جداگانه تنظیم گردیده و به ویژه در باب اسناد مالی و برخی مستمری‌ها مجدداً بازبینی صورت گرفته است. بیشتر این اوراق فهرست مبسوط فرامین و احکام و بلکه خلاصه آنها است و معمولاً اصل این احکام را نگه‌داری نکرده‌اند.

ویژگی مهم اسناد و مدارک بر جای مانده از محمدشاه نسبت به سایر پادشاهان قاجار تاریخ‌دار بودن اغلب آنها است. حتی نامه‌ها و حواشی که ناصرالدین شاه بر گزارش‌ها نوشته اکثراً تاریخ ندارند. ظاهراً محمدشاه فرصت مطالعه همه نامه‌ها و گزارش‌های روزانه را نداشته و کسانی از متصدیان امور خلاصه‌ای از هر گزارش را تهیه کرده و به عرض وی می‌رساندند و او پس از مطالعه این خلاصه در حواشی هر یک دستوراتی می‌داده، اما تاریخ را در همه جا قید کرده است.

از جمله آلبوم‌های مهم مختص عصر محمدشاه آلبوم شماره ۱۸ محفوظ در سازمان اسناد ملی است. محتوی این دفتر اسناد مالی و اداری و گزارش‌های سال‌های ۱۲۵۲ تا ۱۲۵۵ق است. محمدشاه در حواشی اکثر این اسناد یادداشت‌هایی خطاب به حاج میرزا آقاسی صدر اعظم نوشته که بعضاً نشانه اشرف و آگاهی او از اوضاع کشور است و شاید بتوان آن را علی‌رغم تصور عموم مورخان نشانه‌ای بر ژرف‌بینی وی دانست. اما سندی که موضوع این نوشته کوتاه است سند شماره ۶۱ آلبوم یادشده است. این سند مشتمل بر فهرست عرایض و مطالبی است که چهارشنبه ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۲۵۲، سال دوم پادشاهی محمدشاه، به عرض وی رسیده، و از جمله گزارش خلاصه زیر که ظاهراً از تبریز است:

«حدیث کتابداری سرکار ولیعهد، به محمدحسن بیک تبریزی^۲ محول و یکصد تومان به صبغه مقرری از قرار ثبت کتابچه آذربایجان در وجه او برقرار است. استدعا دارد که در این باب فرمان همایون مرحمت فرمایند». و در حاشیه افزوده است که: «برادرش در اینجا از محررین دفتر است» و باز هم استدعا کرده که: «فرمان همایون مرحمت شود».

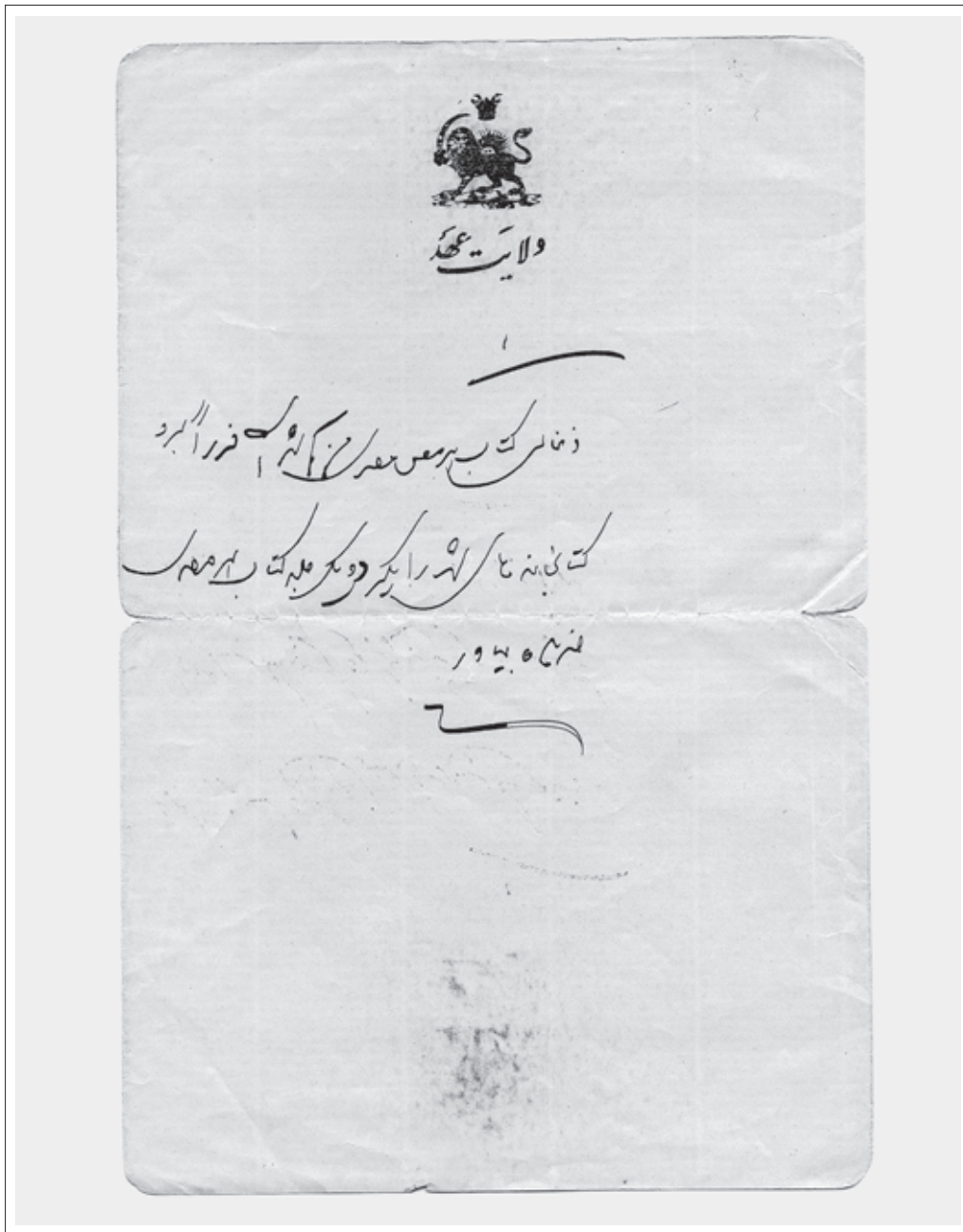
محمدشاه پس از ملاحظه این گزارش در حاشیه نوشته است: «کتابدار چه شغلی است» [!؟]. هرچند حاشیه و پرسش محمدشاه نشانه گویایی از کم‌اطلاعی اوست، لیکن نباید به صرف نوشتن این حاشیه این حکم کلی را صادر کرد که وی در همه زمینه‌ها و مقوله‌های کشورداری کم‌اطلاع و بی‌توجه بوده است.

* حقوق‌دان، عضو هیأت علمی دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

۱ منظور ناصرالدین شاه قاجار است.

۲ ظاهراً محمدحسن خان از پیشخدمتان خاصه و اولین ناظر ناصرالدین شاه است. نک: مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران. تهران، زوار، ۱۳۵۷، ۵: ۲۲۳.

تصریح به این نکته ضروری است که منظور از «ولیعهد» که کتابدار برای کتابخانه خودش به شاه معرفی کرده ناصرالدین میرزا است که آن سال‌ها بیش از ده یازده سال نداشته و معه‌ذا عشق وافر به کتاب و مطالعه داشته است. او در سفری که چند سال بعد به تهران داشت، چون خبر یافت که حاج میرزا آقاسی که علاوه بر صدارت ریاست کتابخانه سلطنتی را نیز بر عهده دارد و نفیس کتابخانه را بی حساب به این و آن می‌بخشد، رسماً از شاه درخواست نمود تا مسؤولیت و ریاست کتابخانه سلطنتی را به او واگذار کنند. محمدشاه از اینکه پسرش در نوجوانی به کتاب خوانی و مطالعه علاقه پیدا کرده شادمان بود و کتابخانه را به او محول کرد. به این ترتیب ناصرالدین شاه از دوران ولیعهدی تا پایان دوره پادشاهی خود همچنان ریاست کتابخانه را در عهده داشت و مهر آن همه وقت فقط در اختیار خودش بود.

■ نامه بهارستان؛ ندانستیم خط از کیست، تشخیص با شما. ما را مطلع فرمائید. (از مجموعه دکتر مهدی بیانی).